

Надія Литвин

Львівський національний університет імені Івана Франка

МІЖ АНТАНТОЮ ТА БІЛЬШОВИЦЬКОЮ РОСІЄЮ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЗУНР У 1920 – 1923 рр.

© Литвин Н., 2012

Показана реорганізація зовнішньополітичної служби Західно-Української Народної Республіки після еміграції її уряду до Відня, проаналізовано взаємини галицької дипломатії з країнами Антанти, Чехословаччиною, радянськими республіками, Україною і Росією на початку 20-х рр. XX ст.

Ключові слова: Західно-Українська Народна Республіка, дипломатія, зовнішня політика, Антанта, Чехословаччина.

Nadiya Lytvyn

BETWEEN ENTENTE AND BOLSHEVIK RUSSIA: MAIN TRENDS IN FOREIGN POLICY OF WUNR (WEST UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC) IN 1920–1923 YEARS

The article showed the reorganization of the foreign policy service of the West Ukrainian National Republic after emigration of its government to Vienna, analyzed the relationship between Galician diplomacy with the countries of the Entente, Czechoslovakia, the Soviet republics of Ukraine and Russia in the early 20-ies of XX century.

Key words: West Ukrainian National Republic, diplomacy, foreign policy, Entente, Czechoslovakia.

Наукова актуальність роботи полягає у комплексному дослідженні дипломатичної активності еміграційного уряду ЗУНР в еміграції, яка буде розглянута за нововиявленими архівними документами і матеріалами, що потребують нового узагальнення [5–7; 33]. Вказаний досвід може стати в нагоді дипломатії незалежної України в удосконаленні механізмів євроінтеграції (у політичній та економічній сферах та правовому регулюванні), налагодженні конструктивних двосторонніх взаємин з метою поживлення регіонального й транскордонного співробітництва. Відтак **метою** дослідження вважаємо науковий аналіз основних напрямів політики еміграційного уряду ЗУНР у 1920 – 1923 рр.

Творення і діяльність зовнішньополітичної служби Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) вперше проаналізовано в роботах її дипломатів М. Лозинського [14], К. Левицького [11], О. Назарука [16]. Щоправда, вищезгадані праці мали здебільшого публіцистичний характер і не завжди мали репрезентативну джерельну базу, бо написані були по "гарячих слідах" подій. Публікації радянської доби несли на собі сильний відбиток тогочасних ідеологем та компартійної апологетики. Лише в останнє двадцятиліття з'явилася низка індивідуальних та колективних праць, в яких показано основні віхи зовнішньої політики ЗУНР [1; 2; 8; 12; 20; 24; 28; 29].

Після поразки в українсько-польській війні 1918–1919 рр. керівники ЗУНР через Румунію перебралися до Відня, де продовжили відстоювати право східногалицьких українців на державно-політичне самовизначення. Згідно з розпорядком Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича у липні 1920 р. сформовано третій уряд – Колегію Уповноважених Диктатора ЗУНР, в якому пост міністра закордонних справ надано С. Витвицькому. Водночас його призначили керівником делегації на

мирну конференцію у Парижі й головою надзвичайної дипломатичної місії у Лондоні [5, с. 427–433, 451–461].

У цей час на міжнародній арені галицький уряд намагався заручитися підтримкою десятків країн Європи та Америки. Ще в січні – лютому 1920 р. Є. Петрушевич особисто відвідав Париж і Лондон для з'ясування позицій великих держав щодо Східної Галичини й вироблення власного зовнішньополітичного курсу. Очевидно діяльність галицької дипломатії йому не сподобалася, бо у травні 1920 р. Є. Петрушевич усунув В. Панейка від посади державного секретаря у закордонних справах і голови делегації на Паризькій конференції. Більшовицький наступ в Галичину і укладений 10 липня 1920 р. в Спа договір між державами Антанти і Польщею передбачав запрошення представників ЗУНР на майбутню мирну конференцію. До того ж нота міністра закордонних справ Великобританії Г. Керзона залишала Східну Галичину за межами відродженої Польщі [4, с. 144–152; 36, р. 122]. Відтак новостворений у липні уряд змінив зовнішньополітичний курс: на міжнародній арені тепер пропагувалася не ідея соборної Української Народної Республіки (УНР), а самостійної й нейтральної Галицької республіки. На такий крок уряд ЗУНР спонукала також Варшавська угода (квітень 1920 р.) між Польщею та УНР, згідно з якою Східна Галичина фактично переходила до Польщі. В урядовій ноті до Верховної Ради Паризької мирної конференції за підписом Є. Петрушевича від 15 липня 1920 р. ще раз показано історію проголошення ЗУНР та її дев'ятимісячну боротьбу проти експансії Польщі й наголошено, що українці Східної Галичини мають “достатні умови для будови і удержання державної самостійности” [7, с. 85–87].

Новий план державно-політичного розвитку краю обґрунтовано в проекті “Основ державного устрою Галицької республіки”, який Є. Петрушевич запропонував державам Антанти 30 квітня 1921 р. [7, с. 633–662] та у працях професора С. Дністрянського [10; 27, с. 85].

У своїй зовнішньополітичній діяльності галицький уряд намагався заручитися підтримкою Австрії, Чехословаччини, Угорщини, Німеччини, Великобританії, Франції, Італії, Югославії, США, Канади і Бразилії (усього 11 країн), куди надіслано дипломатичних представників [11; 7, с. 400–404]. Водночас сформовано дипломатичні делегації, крім Паризької конференції, до Ліги Націй у Женеві (Є. Петрушевич, К. Левицький), а також на конференції у Ризі 1920 – 1921 рр. (К. Левицький, Є. Левицький, О. Назарук, Л. Мишуга, Е. Брайтер) та Генуї 1922 р. (К. Левицький, С. Витвицький, Е. Брайтер, о. Й. Жан, В. Барвінський, С. Рудницький, В. Степанківський) [11; 15; 16, с. 21–23].

Услід за Парижем важливим місцем галицької дипломатії став Лондон. Уряд ЗУНР намагався використати суперечки Великої Британії з Францією, насамперед їхніх компаній за дрогобицько-бориславську нафту. Як уже зазначалося, офіційний Лондон певний час виступав проти передачі Східної Галичини Польщі. За ініціативою Великої Британії східногалицьке питання у 1921 – 1922 рр. кілька разів обговорювалося на засіданнях виконавчої ради і політичного комітету Генеральної Асамблеї Ліги Націй [13, с.107; 17, с. 434–435; 26, с. 86–98].

Важливим осередком діяльності галицьких політиків була Прага, де було найчисленніше дипломатичне представництво ЗУНР. Уряд Чехословаччини, як уже зазначалося, дозволив відкриття на своїй території таборів інтернування та робітничих сотень Української галицької армії. Загалом же на початку 1922 р. у 51 таборі перебувало 15 тис. галицьких старшин і стрільців. Найбільші табори та робітничі сотні відкрито, крім згаданих населених пунктів, у містах Прага, Терезин, Пардубіце, Банська Лука, Кошице, Міловіце, Чоп, Альзен, Ужгород. Влітку 1922 р. ці табори поповнили 2,3 тис. інтернованих галичан із польських таборів Каліш, Щипйорно, Тухоля [12, с. 335–336; 32, спр.15, арк.153–160; спр. 563, арк. 3].

У липні – серпні 1920 р. під час особистих зустрічей з президентом Т. Масариком і міністром закордонних справ Е. Бенешом у Празі Є. Петрушевич намагався реанімувати ідею галицько-чехословацької конфедерації (чеське керівництво, як відомо, у період конфлікту з Польщею мало велике зацікавлення до західноукраїнських нафтопереробних заводів). Однак, діставши відмову, Є. Петрушевич просив офіційну Прагу відстоювати галицькі інтереси в Лізі Націй. Утім, після ліквідації прикордонного територіального конфлікту з Польщею в районі Тешина у липні 1920 р. зацікавлення Праги до східногалицької проблеми поступово згасало [9, с. 258–259, 280–282, 284;

23; 34, s. 51–52, 66–67]. Чеське керівництво так і не погодилося на офіційне визнання еміграційного уряду ЗУНР і надання йому фінансової допомоги; не йшлося й про повернення Закарпаття, де більшість населення становили українці [34, s. 73–76; 35, s. 128–129]. Щоправда, чеська влада і громадськість надавали певну допомогу безпосередньо інтернованим галицьким стрільцям. Дружній етап дипломатичних відносин між ЗУНР і ЧСР перервала угода між міністрами закордонних справ Чехословаччини й Польщі від 6 листопада 1921 р., згідно з якою Прага визнала незацікавленість (“desinteressement”) у вирішенні східногалицької проблеми й пообіцяла розформувати підрозділи Української галицької армії в таборах і сотнях інтернування [17, с. 434]. Власне ліквідацію таборів проведено у 1922–1923 рр.

У травні – вересні 1923 р. у Празі створено Комітет західноукраїнської еміграції в Чехословаччині (голова І. Козак), який після ліквідації уряду ЗУНР частково виконував його організаційно-управлінські функції. Спільно з Червоним хрестом він заопікувався демобілізованими військовиками, а також інвалідами, жінками та дітьми, які прагнули повернутися до Галичини [6, с. 815–819; 30, с. 156–157]. У цей час в середовищі галицької еміграції активно працювали більшовицькі та білогвардійські емісари [6, с. 744; 34, с. 69–70].

Під впливом радянських агітаторів сотні галичан виїхали до УСРР, де саме 1923 р. було проголошено українізаційний курс. Власне українізацію – як бодай часткове здійснення національних прагнень – досить позитивно сприйняла частина еміграційного середовища [25, с. 92–95]. Це теж був своєрідний процес проти визнання Антантою 1923 р. анексії Східної Галичини Другою Річчю Посполитою. Репатріацією (у 1924–1926 рр. – близько 500 осіб) керувала спеціальна комісія, до складу якої увійшли член Політбюро ЦК КП(б)У, командувач військ Українського військового округу М. Фрунзе (голова), керівник ДПУ УСРР В. Балицький, представники апарату уповноваженого наркомату закордонних справ СРСР у Харкові. Частина емігрантів планували згодом скерувати до Компартії Західної України та розвідувальних структур [25, с. 95–100, 103]. До речі, в радянській сучасності запідозрювали й Є. Петрушевича, з яким неодноразово контактувала радянська дипломатія [22].

З українськими емігрантами в Чехословаччині та Польщі у цей час солідаризувалася військово-політична еміграція Білоруської Народної Республіки (БНР). Зокрема її дипломатична делегація (В. Ластоускі, О. Цвілевич, О. Головінський) зустрілася з представниками ЗУНР (К. Левицький, О. Назарук, отець Й. Жан, Л. Мишуга) 29 вересня 1920 р. у Ризі, в кулуарах мирної конференції. Переговори завершилися спільною заявою “до всіх”, у якій висловлено протест з приводу незаконного торгу Варшави і Москви західноукраїнськими і західнобілоруськими землями. 7 жовтня ця звинувачувальна заява подана офіційним учасникам конференції й передана у пресу [12, с. 326–327; 16, с. 91–140]. Того ж дня обговорено угоду (українською і білоруською мовами) між Старшиною Ради Народних Міністрів БНР В. Ластоускі і Уповноваженим президента Галицької народної республіки К. Левицьким про взаємовизнання незалежності і взаємодопомогу у збройній боротьбі та на дипломатичному фронті. В архіві ЗУНР в Українському католицькому університеті у Римі виявлено копію угоди, однак цілком можливо, що вона була підписана. Власне в документі стверджено, що “отся умова робиться довірочно (тобто таємно – прим. авт.) і до проголошення не призначається” [7, с. 236–237].

Зауважимо й те, що уряд ЗУНР так і не зумів налагодити дипломатичні відносини з Румунією, війська якої восени 1918 р. інкорпорували Північну Буковину. Щоправда, румунське посольство у Відні інформувало у березні 1921 р. уряд ЗУНР про долю вояків армій УНР і ЗУНР в таборі інтернованих у Брашові. Відтак посольство ЗУНР у Відні 10 червня 1921 р. подякувало військовому міністерству Румунії за “матеріальне удержування” більше тисячі галицьких стрільців і старшин [7, с. 726–727]. Водночас галицький уряд підтримував Буковинську делегацію Української національної ради в її акціях на захист прав буковинських українців [7, с. 871–879].

Керівництво ЗУНР прагнуло впливати й на реалізацію східноєвропейських планів Ватикану. 1920 р. зроблено спроби відкрити окреме дипломатичне представництво ЗУНР при Апостольському престолі. Однак особа кандидата, поета П. Карманського викликала несприйняття Ватикану. До цього він деякий час працював в Українській дипломатичній місії, до якої входили кілька

наддніпрянців і галичан. Найбільшу прихильність Ватикану у цей час здобув отець Франс Ксавелій Бонн, який донедавна служив капеланом Української Галицької Армії й деякий час працював радником Української надзвичайної дипломатичної місії. Власне 22 лютого 1920 р. папа Бенедикт XV з отцем Бонном, з яким обговорив ситуацію у Східній Галичині, зокрема польські зловживання проти галицьких українців [19, с. 60]. 30 березня 1920 р. отець Бонн і П. Карманський вручили папі меморандум, в якому розповіли про суспільну роль Греко-Католицької Церкви в Галичині, польські репресії проти мирного населення [2, с. 305–307]. Після цієї папської аудієнції галицькі дипломати отримали 100 тис. лір для поневоленого населення краю і 50 тис. лір для священників Греко-Католицької Церкви [31, с. 33].

Часті візити наддніпрянських і галицьких дипломатів спонукали папу номінувати спеціальну посаду – Апостольського візитатора в Україні, яким 13 лютого 1920 р. іменовано отця Д. Дженоккі [31, с. 71]. Офіційно він мав аналізувати події на Наддніпрянщині, а неофіційно (щоби про це не знала офіційна Варшава) – у Східній Галичині, що фактично була складовою відродженої Польщі [2, с. 313–314]. 30 квітня 1920 р. Апостольський візитатор побував у Відні, де зустрівся не лише з дипломатами УНР, але й головою дипломатичної місії ЗУНР В. Сінгалевичем. Після Відня він мав побувати в Галичині, однак польський уряд заборонив йому це зробити й він поїхав до Варшави. Власне у цей час візитатор організував гуманітарну допомогу Львівській, Станіславівській та Перемишльській єпархіям ГКЦ. 1921 р. організовано також передачу 50 тис. італійських лір, одягу та ковдр для дітей Галичини, 290 тис. польських марок для вдів та сиріт Львівської архієпархії [2, с. 317–319].

Як свідчать документи 1920 – 1921 рр., А. Шептицький щонайменше тричі отримував аудієнцію у папи Бенедикта XV. У результаті чергового візиту 24 лютого 1921 р. з'явилося послання папи до А. Шептицького, в якому він зауважив, що надіслав у Галичину свого представника, який має надати знедоленому населенню гуманітарну допомогу [7, с. 539–541]. У листі зі співчуттям відзначено велику духовну і матеріальну руїну краю під час воєнних дій 1914 – 1919 рр. [7, с. 540]. Вказані послання негативно сприймалися польським урядом. Візити митрополита до Ватикану детально інспектувалися польською дипломатією [33, к. 48].

У 1922 р. еміграційний уряд знову надіслав до Рима дипломатичного представника В. Бандрівського і почав уживати заходи для його призначення своїм представником у Ватикані [17, с. 435]. Є. Петрушевич і А. Шептицький інформували про східногалицьку проблему і нового папу Пія XI. У березні – липні 1922 р. Є. Петрушевич написав два особисті листи до папи Пія XI, в яких просив підтримку щодо визнання незалежності Галицької держави.

Є. Петрушевич прагнув переконати Папу у тому, що Українська католицька церква в незалежній Галичині стане державною церквою і посередником в об'єднанні православного сходу з папським престолом [2, с. 415–416; 17, с. 436; 21, с.132–133]. З новим папою у січні 1923 р. зустрівся митрополит А. Шептицький, поінформувавши його про трагічне становище українців у Галичині [2, с. 394–395].

Крім цивільних дипломатів у цій країні, з травня 1919 р. до жовтня 1920 р. працювала Надзвичайна військова місія для справ військовополонених і військовий представник уряду ЗУНР в Італії І. Коссака, які прагнули повернути десятки тисяч галицьких українців на Батьківщину або ж у табори інтернування у Чехословаччині [6, с.753–757].

На жаль, галицькому керівництву таки не вдалося схилити на свій бік уряд Італії, який ще на Генуезькій конференції (1922 р.) підтримував англійців у їх планах обговорити східногалицьке питання. Власне після приходу до влади у 1922 р. прем'єра Б. Муссоліні почалося зближення Рима з Парижем і Варшавою. А у січні 1923 р. навіть підписано польсько-італійську нафтову угоду, згідно з якою Італія почала енергійно допомагати Польщі в розробці Дрогобицького нафтового району [17, с. 435; 18; 37].

Уряд ЗУНР прагнув також мобілізувати до політичних акцій заокеанську еміграцію. З цією метою у США і Канаді організовано десятки багатолюдних мітингів і демонстрацій, в ході яких надсилалися протестаційні заяви на адресу В. Вільсона, Л. Джорджа, Ж. Клемансо, Р. Бодена, збиралися кошти на Визвольний фонд України, Фонд помочі й оборони Галицької України,

Позичку національної оборони [3; 7, с. 626–627; 15]. Важливо і те, що еміграція підтримувала діяльність галицьких дипломатичних місій у США і Канаді (створені у січні 1920 р.) на чолі з Л. Цегельським (голова місії), І. Боберським (його заступник і водночас голова місії у Канаді). У грудні 1921 р. на місце відкликаного Л. Цегельського був призначений Л. Мишуга, який діяв неофіційно, бо так і не вручив вірчі грамоти [20, с. 100–136].

Вказані місії ініціювали протестанційні акції і звернення до президента В. Гардінга, конгресу США, Вищої Ради Ліги Націй. Втім очільники країни не бажали офіційно приймати представників невизнаних Вашингтоном урядів і держав. Щоправда, 17 вересня 1921 р. Л. Цегельського прийняв начальник відділу Західної Європи Держдепартаменту США В. Кесло, а 20 вересня – референт відділу професор Ч. Мартин, з якими обговорено складні проблеми польсько-українських відносин, утворення української Галицької республіки, можливих інвестицій у Дрогобицький нафтовий басейн [20, с. 112]. У грудні Є. Петрушевич запропонував уряду США виступити на міжнародній арені з ініціативою негайного визнання незалежності ЗУНР [20, с. 114].

У 1921 р. організовано візит за океан митрополита Греко-Католицької Церкви А. Шептицького, який зустрівся з президентом США В. Гардінгом, міністром торгівлі Г. Гувером. Митрополит прагнув довести керівникам США і країн Європи помилковість рішення Паризької конференції щодо надання Польщі мандата на окупацію Східної Галичини [13].

Як бачимо, самостійна ЗУНР (Галицька республіка) в очах її провідників мала стати осередком національно-визвольного руху у боротьбі за незалежну Українську державу, соборність її земель. Досвід ЗУНР, що у 1919 – 1923 рр. зазнала поразки, є повчальним і необхідним для того, щоб назавжди усунути будь-яку загрозу для суверенітету держави Україна. Можна також лише пошкодувати, що тогочасне керівництво Антанти в антибільшовицькій боротьбі зробило ставку не на Україну, а на національно консолідовану Польщу. Майбутнім дослідникам проблеми вартує узагальнити неопублікований корпус документів уряду ЗУНР, який сьогодні упорядковується в Українському католицькому університеті у Римі (1945 р. перевезений із віденської церкви святої Варвари).

ЛІТЕРАТУРА

1. Галицька-Дідух Т.В. Зовнішньополітична концепція уряду РСФРР щодо Східної Галичини (липень – вересень 1920 р.) / Т.В. Галицька-Дідух // *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. VII. – С. 90–99.
2. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923) / Ліліана Гентош. – Львів, 2006. – 456 с.
3. Гуцал П. Уряд Західно-Української Народної Республіки в екзилі та українська діаспора Північної Америки / Петро Гуцал // *Мандрівець*. – 2005. – № 5. – С. 23–28.
4. Документи і матеріали по історії советско-польських отношеній. – М., 1965. – Т.3. – 608 с.
5. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: док. і матер. / [упор. О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. 2. – 712 с.
6. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: док. і мат. / [упор. О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ, 2008. – Т. 4. – 886 с.
7. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: док. і матер. / [упор. О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ, 2011. – Т. 5, Кн. 2. – 948 с.
8. Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія / [відп. ред. проф. О. Карпенко]. – Івано-Франківськ, 2001. – 628 с.
9. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918 – 1920 років / Михайло Кірсенко. – Київ, 1997. – 335 с.
10. Кульчицький В.С. Суспільно-політичний лад і право Західноукраїнської Народної Республіки 1918 – 1923 рр. / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик // *Історія держави і права України*. – Львів, 1996. – С. 173–196.
11. Левицький К. Дипломатична діяльність ЗУНР (1918 – 1923) / Кость Левицький // *Літопис Червоної Калини*. – 1938. – Ч. 11. – С. 3–4.
12. Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Львів, 1995. – 368 с.
13. Литвин М. Геополітичний простір ЗУНР та її зовнішньополітичні орієнтири / Микола Литвин // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / [гол. ред. кол. Я. Ісаєвич]. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття. – Львів, 2008. – С. 106–115.
14. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / Михайло Лозинський. – Відень, 1922. –

- 228 с. 15. Назарук О. В українській дипломатичній службі в роках 1915 – 1923 / Осип Назарук // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 10. – С. 16–17. 16. Назарук О. Гал дегелация в Ризи 1920 р.: Спомини учасника / Осип Назарук. – Львів, 1930. – 170 с. 17. Нариси з історії дипломатії України / [відп. ред. В. Смолій]. – К., 2001. – 736 с. 18. Наше вирішення // Український прапор. – 1923. – 31 марта. 19. Онацький Є. По похилій площині. Записки журналіста і дипломата / Євген Онацький. – Мюнхен, 1969. – Ч. II. – 269 с. 20. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / Олександр Павлюк. – К., 1996. – 188 с. 21. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР / Олександр Павлюк // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. – С. 114–138. 22. Павлюк О. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? / Олександр Павлюк // Український історичний журнал. – 1997. – №3 – С. 109–118. 23. Павлюк О. Українсько-радянська конфедерація? (З історії взаємин України і ЧСР у 1917–1921 рр.) // Київська старовина. – 1999. – №1. – С. 68–75. 24. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) / Валентина Піскун. – Київ – Нью-Йорк, 2006. – 672 с. 25. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939) / Олександр Рубльов. – Київ, 2004. – 648 с. 26. Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю.Ю. Сливка. – К.: Наук. думка, 1973. – 256 с. 27. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / Петро Стецюк. – Львів, 1999. – 232 с. 28. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [гол. ред. кол. Я. Ісаєвич]. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – 374 с. 29. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [гол. ред. кол. Я. Ісаєвич]. – Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення. – Львів, 2009. – 724 с. 30. Українська політична еміграція 1919–1945: док. і матер. / [упор. В. Лозицький та ін.]. – К., 2008. – 928 с. 31. Хома І. Апостольський Престіл і Україна. 1919–1922 / Іван Хома. – Рим, 1987. – 133 с. 32. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4. – Оп.1. 33. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Ambasada RP w Londynie. – Sygn. 879. 34. Jarnecki M. Irredenta ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918–1939 / Michał Jarnecki. – Kalisz–Poznań, 2009. – 301 s. 35. Lewandowski K. Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1919–1932 / Krzysztof Lewandowski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974. – 336 s. 36. Ukraine and Poland in documents: 1918 – 1922 / [edit. T. Hunchak]. – New York, 1983. – Vol. 2. – 468 p. 37. Zaks Z. Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską 1918 – 1923 / Zofia Zaks // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: studia i materiały. – Warszawa, 1969. – № IV. – S. 37–61.